

NYELVEMLÉKEINK FŐBB TÍPUSAI

Régi nyelvünk emlékeinek öt típusát különböztetjük meg: 1. szórványok; 2. szövegek; 3. glosszák, szójegyzékek és szótárak; 4. felsorolások (tulajdonnévjegyzékek és tárgylajstromok); 5. nyelvtanok.

SZÓRVÁNYOK

Történelmünk mind sűrűbb homályba vesző távolából mint elszórt gyenge fények világítanak felénk nyelvünk legkorábbi emlékei. Idegen nyelvű szövegekbe ágyazva itt-ott egy-egy magyar név, magyar szó adja írásos bizonyítékát nyelvünk akkori életének, sejthető állapotának. Feudalizmusunk kezdeteinek hajnalán ezek a tudósítások lassanként szaporodni kezdenek, fényük egyre erősödik, s közel 250 év után megjelenik az első magyar szövegemlék, a Halotti Beszéd és Könyörgés. Az idegen nyelvű szövegekbe ágyazott magyar tulajdonnevek és közszavak száma szövegemlékeink megjelenése után sem csökken, sőt írásbeliségünk és jogi életünk fejlődésével párhuzamosan mind rohamosabb mértékben gyarapodik.

Az idegen szövegekben elszórtan előforduló magyar tulajdonneveket, közszavakat és szókapcsolatokat szórvány-nyelvemlékeknek vagy röviden szórványoknak¹ nevezzük.

A szórványok természetük szerint idegen szövegbe ékelődnek, ettől (többnyire mondatrészként) függnek, és egymástól elszigetelve jelentkeznek. Nem nyújtanak szerves beszédalakulatot, hanem idegen szöveg beszéd-egységeibe beolvadó — kevés kivétellel egyes — nyelvelemeket (PAIS DEZSÓ: MNy. XXIV [1928], 340).

A szórványemlékek természetét megfigyelhetjük például az 1055-i tihanyi alapítólevélben:

„Aliud locuf qui *gí/nav* dicitur. || hec talibus terminatur confiniif. iuxta *fizeg munorau kereku*. inde *uluuef megaia*. poft *monarau bukurea*. hinc *adfizeg azaa*. deinde ultra || *fizeg adbrokinarea*. & exinde adpublicam uiam. que protelatur ufque ad *kurtuel fa*. inde uero ad *hurhu* hinc ufque ad aliam uiam. que ducitur iterum || *admonarau kereku*. Quęcumque enim hif confiniif continentur [preter uineaf] ad iam predictam ecclesiam pertinentia funt. Adhuc autem est locuf *mortif* dictuf. || cuiuf incipit terminuf a *far feu*. eri *iturea* hinc *ohut cutarea*. inde

¹ Ennek az emléktípusnak ma már általánosan elfogadott elnevezése PAIS DEZSÓtól származik (Szórvány-nyelvemlék, szöveg-nyelvemlék: MNy. XXIV [1928], 338—40).

adholmodi rea. poftea gnir uuege holmodia rea. & exinde mortif uuaſara kuta || rea. ac poftea nogu azah fehe rea. inde adcaſtelic & feheruuaru rea meneh hodu utu rea post heç petre zenaia hel rea.” (ÓMOlv. 22.)

Már több mint száz éve annak, hogy régi nyelvünk ezen korai emlékei felé fordult tudósaink érdeklődése. HORVÁT ISTVÁN a Tudományos Gyűjtemény 1833. évfolyamában hangoztatta, hogy ismernünk kellene „a’ legrégebb magyar országi Óklevelekben számosan találtató magyar Szovakat” (V, 111) — A magyar szórványoknak első tudományos igényű feldolgozása JERNEY JÁNOSÉ: „Magyar nyelvkincesk Árpádék korszakából” címen szótári összeállításban közli 1854-ben latin nyelvű okleveleinkben található magyar szavaink jegyzékét. JERNEY úttörő munkája után közel fél évszázad telt el, míg szórványemlékeink nagy nyelvtörténeti értékét felismerték. Felhasználásuk jelentős mértékben hozzájárult a magyar nyelvészeti kutatások korszerűvé tételéhez és fellendítéséhez. — Jelentős állomás ezen az úton SZAMOTA ISTVÁNNAK „A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele mint a magyar nyelv legrégebb hiteles és egykorú emléke” című értekezése (NyK. XXV [1895], 129—67), amelyben SZAMOTA felhívja a figyelmet a szórványok megbecsülhetetlen nyelvtörténeti értékére, és megállapítja a szórványemlékek olvasásának alapvető szabályait. — A másik fontos tanulmány MELICH JÁNOSÉ, címe: „Adatok hazánk X—XII. századi helyneveinek értelmezéséhez” (MNy. II [1906], 49—58, 97—106). MELICH ebben bebizonyítja, hogy a szórványemlékekben tömegesen található tulajdonnevek történeti fejlődésükben ugyanolyan nyelvi törvényszerűségeknek, változásoknak vannak alávetve, mint a közszavak (vö. i. h. 54). — A kutatások fellendülését nagyban elősegítette SZAMOTA ISTVÁNNAK ZOLNAI GYULA szerkesztésében megjelent szórványemlék-szótára, a „Magyar oklevél-szótár” (1902—1906.). — L. alább 74.

Irodalom :

ÓMOlv. V—XXVII. 1. — BÁRCZI GÉZA, A magyar szókincs eredete.² 1958. 123—5, 142—5.

K ü l f ö l d i s z á r m a z á s ú e m l é k e k

Mohamedán források

Az első magyar vagy legalábbis magyar vonatkozású szórványokat a következő, i. sz. IX—XI. századi mohamedán (arab—perzsa) földrajzi művek tartották fenn :

- Ibn Ruszta** : „A becses drágaságok könyve” — 930 körül ;
Gardízi : „A híradások ékessége” — 1050 körül ;
Bakrí : „Az utak és országok könyve” — 1080 körül.

E három, egymással erősen egyező mohamedán forrást a fiatalkorú khora-száni emír mellett 914-ben kormányzóként működő D z s a j h á n í elveszett munkájára vezetik vissza, aki művét egy másik 870—889 között keletkezett útleírás alapján írta.

Ezek a tudósítások a „magyarság nyelvére” és nem a „magyar nyelvre” vonatkoznak, mivel az ezekben előkerülő méltóságnevek a magyarsághoz kapcsolódó török népelemek nyelvének emlékei is lehetnek. A magyar népnév

legrégibb alakját ők őrizték meg számunkra: مُحَمَّدِيَّة. Ennek valószínű olvasata: *madzsyirija* (CZEGLÉDY KÁROLY: Pais-Eml. 1956. 275) vagy *m(o)dzsy(e)rijje* (NÉMETH GYULA: MNy. XXV [1929], 8—9), amiből egy IX. századi magyar *mádzseri > *megyeri* vagy *modžeri > *mogyeri* alakot tudunk kikövetkeztetni.

E három forráson kívül a X—XI. századból még több arab kútfő is maradt ránk, amelyeknek magyar vonatkozásai vannak (Ibn Fadlán, Isztahrí, Ibn Haukál, Marwazí, Maszúdí stb.).

Mivel az arab írás a magánhangzókat elnagyoltan jelöli, s mivel a többszöri felhasználás következtében a szövegek több helyen megromlottak, a mohamedán források nyelvészeti felhasználhatósága nagyon korlátozott.

Kiadások:

Mindhárom szerzőtől a magyar történet szempontjából fontos részletek közölve vannak „A magyar honfoglalás kútfői” című, 1900-ban megjelent nagy műben (139—96). Gardízi szövege e kiadásban igen hibás. Ennek jó kiadásai: G. BARTHOLD: Mémoires de l'Académie de St.-Petersbourg. VIII. sorozat, I/4 (1897), 80—103. — KUUN GÉZA, Gurdézi a törökökről: Keleti Szemle II—V (1901—1904). — Részletek Ibn Ruszta, Gardízi és más mohamedán szerzők műveiből kiváló fordításban: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. 1958. 51—67.

Irodalom:

LIGETI LAJOS (szerk.), A magyarság őstörténete. 1943. Ebben: CZEGLÉDY KÁROLY, A mohamedán források. 240—2. — KOSÁRY DOMOKOS, Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. 1951. I, 24—5. — NÉMETH GYULA, A honfoglaló magyarság kialakulása. 1930. 151 kk., 299 kk. — CZEGLÉDY KÁROLY, A IX. századi magyar történelem főbb kérdései: MNy. XLI (1945), 33—55. — UGYANÓ, A magyar népnév legrégibb előfordulásai a forrásokban: Pais-Eml. 1956. 268—75.

Bizánci görög források

A) Konstantinos Porphyrogenetos: „De administrando imperio” — 950—951 körül.

VII. Konstantinos Porphyrogenetos — Bíborbanszületett Konstantin — bizánci császár (945—959.) művét görög nyelven írta, de latin címen szokták idézni. „A birodalom kormányzásáról” szóló munkáját bizalmas iratként fia számára készítette, és a bizánci birodalmon kívül fekvő területek földrajzát írta meg benne, az ott lakó népeknek és a birodalomhoz való viszonyuknak ismertetésével. Munkájának történeti szempontból legfőbb értékét az északi, keleti és nyugati, jórészt a magyarokkal érintkező népekről szóló tudósításai adják meg. Legbecesebb kézírata a párizsi Nemzeti Könyvtárnak egyik XI. századi kódexe.

Konstantinos ebben a művében több helyen foglalkozik a magyarokkal. Következésként *Toŭrhoi*-nak, azaz *türk*-öknek nevezi őket. A türk török fajú nép volt. A VI. század közepétől a VIII. század közepéig hatalmas birodalmat tartott fenn, amely a Kaspi-tenger, a Kaukázus és a Fekete-tenger vidékére is kiterjedt. A magyarság egy időben beletartozott ebbe a birodalomba, így mehetett át a *türk* név az akkoriban e tájon élő magyarságra.

A császár egykorú értesüléseit részben a magyaroknál járt követeitől, részben az udvarában megfordult magyaroktól nyerhette. Maga említi, hogy Árpád dédunokája, *Termacsu* (*Τερματζοῦς*)¹ Turkia harmadik főemberével és karchájával, *Bulcsu*-val (*Βουλτζοῦς*) nemrég megfordult Bizáncban mint szövetséges. Konstantinos a magyarság korábbi történetével kapcsolatos értesüléseit valószínűleg a régi bizánci követjelentésekből merítette.

Legbővebben beszél a magyarokról a 38., a 39. és a 40. fejezetben.

A 38. fejezetben a magyarok *Lēvedi* (*Λεβεδίας*) fővezérééről és azok akkori lakóhelyéről, *Levedia*-ról (*Λεβεδία*; magyarul a lakóhely neve is *Lēvedi* lehetett) beszél. Ugyanebben a fejezetben tudósít a kangar-besenyők támadása miatt történt kettészakadásról, az *Etelköz*-be (*Ἐτελκούζον*) való vonulásról és Álmos fiának, Árpádnak fejedelemmé választásáról.

A 39. fejezetben szól a kazároktól elszakadt és a magyarokhoz csatlakozott *kabarok*-ról (*Κάβαροι*), valamint ezek kettős, kazár és magyar nyelvéről.

A 40. fejezetben a magyar törzseket, az etelközi katasztrófát, a mai haza földjét, a magyar főembereket, illetőleg méltóságneveiket, Árpád leszármazóit: fiait, unokáit és dédunokáit ismerteti névszerint.

A Konstantinosnál előforduló szórványok túlnyomórészt tulajdonnevek, csak két köznév van közöttük: a *gyula* (*γυλάς*) és a *karcha* (*καρχᾶς*) méltóságnevek.

A tulajdonnevek egy része személynév, főképp a fővezéreknek és fejedelmeknek, Árpád ivadékainak neve: **Lēvedi* (*Λεβεδίας*), *Álmos* (*Ἄλμοουτζης*), *Árpád* (*Ἀρπαδάης*), *Tarkacs* (*Ταρκατζοῦς*), *Tevel* (*Τεβέλης*), *Üllő* (*Ἰέλεχ*), *Ézelő* (*Ἐζέλεχ*), *Jutocsa* (*Ἰουτοτζᾶς*), *Tas* (*Τασῆς*), *Taksony* (*Ταξίς*) stb. — A tulajdonnevek más része nép-, illetőleg néprésznev: *kabarok* (*Κάβαροι*); a magyar törzsek neve: *nyék* (*Νέκη[ς]*), *megyer* (*Μεγέρη[ς]*), *kürtgyarmat* (*Κουρτογγέρματο[ς]*), *tarján* (*Ταριάνο[ς]*), *jenő* (*Γενάχ*), *kér* (*Καρή[ς]*) és *keszi* (*Κασή[ς]*).

A tulajdonnevek harmadik részét a földrajzi nevek teszik. Területnevek: *Etelköz* (*Ἐτελκούζον*, *Ἐτελ και Κουζοῦ*) és víznevek: *Tisza* (*Τίτσα*), *Maros* (*Μορήσης*), *Körös* (*Κορίσος*) stb.

Konstantinos munkája a magyar nyelvtörténetnek igen jelentős forrása. Egyrészt azért, mert igen korai időből aránylag nagyszámú szórványemléket juttatott ránk, másrészt azért, mert a nyelvtudományi vizsgálat számára valóban alkalmas anyagot nyújt, mert — amint bebizonyosodik — a császár feljegyzései a magyar szavak akkori hangalakját lehetőség szerint híven tükrözik. Az emlék értékét növeli az a körülmény, hogy keletkezésének idejét pontosan meg tudjuk határozni.

B) Joannes Kinnamos: „Epitomé” — 1180—1183 körül.

A X—XIII. századból több bizánci kútfő is tartott fenn nyelvi adatokat a magyarság IX—XII. századi történetéből. A legjelesebb ezek közül Joannes Kinnamos, a legnagyobb bizánci történetírók egyike (meghalt 1185 után). Magyarország XII. századi történetére a legbővebb és leghitelesebb forrás, különösen az 1150. évtől kezdve. Művét (Epitomé), amely kivonatossan

¹ A görög betűs szórványokat MORAVCSIK GYULA szövegkritikai kiadása alapján közöljük.

maradt ránk, 1180—1183 körül írta. Komnenos János és Mánuel bizánci császárok történetét beszéli el, közben bőven tárgyalja a magyarországi eseményeket is.

Számos magyar személy- és helynevet említ: *Ákos* (Ἀκούσης), *Álmos* (Ἀλμούσης), *Béla* (Βελάς), *Géza* (Γειζᾶς), *László* (Βλαδισθλάβος); *Barancs* (Βραντζόβης), *Bács* (Παγάτζιον). — Méltóságnevek: *zsuzán* (ζουπάνος), *bán* (μπάνος). — Egyedül ő tudósít bennünket arról, hogy a magyarok a trón örökösét *urum* (οὐρούμ) 'uram' címmel illették.

Kiadások :

A) IMMANUEL BEKKER: „Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae” sorozat (ezt „Bonni Corpus” néven szoktuk emlegetni), „Constantinus Porphyrogennitus” III. kötet. Bonn, 1840. — Új szövegkritikai kiadása és modern fordítása: MORAVCSIK GYULA, Bíborbanszületett Konstantin, A birodalom kormányzása. 1950. (Ugyanez R. H. JENKINS angol fordításával: Magyar—Görög Tanulmányok. 29. sz. 1949.) — Régebbi magyar fordítása SZABÓ KÁROLYTÓL való: AkÉrt. 1860: 61—167.

B) Ἐπιτομή... (Latinul: „Epitome rerum ab Iohanne et Manuele Comnenis gestarum.”): MIGNE: Patrologia Graeca CXXXIII, 309—678 és LXVII, 787—942, valamint AUGUSTUS MEINEKE, Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum: „Bonni Corpus”, 1836. — Vö. A. F. GOMBOS, Catalogus fontium historiae Hungaricae. 1937—1938. II, 1268—97.

Irodalom :

A magyarság őstörténete. Szerk. LIGETI LAJOS. 1943. Ebben GYÓNI MÁTYÁS, A bizánci források. 243—6. — MORAVCSIK GYULA, A magyar történelem bizánci forrásai. 1934. — UGYANÓ, Byzantino-turcica. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker. 1942—1943. — UGYANÓ, Bizánci krónikák a honfoglalás előtti Magyarországról: Antik Tanulmányok 4. sz. 1957. — KOSÁRY DOMOKOS i. m. 25—7, 49—50. — A szórványok olvasatára és magyarázatára: GYÓNI MÁTYÁS, A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. 1943. Ebben részletes irodalom is. — JAKUBOVICH—PAIS, Ó-magyar olvasókönyv (ÓMOLV.) 5—11. — MORAVCSIK GYULA, Bizánc és a magyarság. 1953. 53—4. — A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. 1958. 78—86.

Nyugati források

A latinul írt nyugati évkönyvek, krónikák, legendás életrajzok, levelek (Annales Bertiniani, Annales Iuvavienses, a Fuldai Évkönyvek, Regino apát krónikája, Ekkehard Szentgalleni Történetei stb.) már 862-től kezdve közölnek adatokat, értesüléseket a magyarságra vonatkozólag. Ezek közül egyről emlékezünk itt meg :

Liutprand: „Antapodosis” — 959—962 körül.

Liutprand cremonai (Észak-Olaszország) püspök (megh. 972.) mint követ megfordult Bizáncban, amikor Konstantinos ismertetett művét írta. A magyarokat bizonyára ezért említi többször *turci* néven. Munkájában a 887—950 közötti évek történetét írta meg. A nyugati évkönyvszerzők és krónikások